

IV. SAKRÁLNÍ STAVBY A HROBY

V areálu dvorce na Pohansku byly zjištěny pozůstatky tří staveb, jejichž zvláštní stavební technika, tvar, poloha a jiné příznaky nasvědčují, že šlo s větší či menší pravděpodobností o stavby sakrální. Nepochybný je sakrální význam zděných základů křesťanského chrámu, o němž uvedu pro úplnost obrazu dvorce a jeho chronologie jen několik základních publikovaných údajů, neboť vyčerpávající vyhodnocení bude předmětem plánované práce F. Kalouska. Pohanský kultovní význam je přičítán obdélníkovité ohradě zjištěné v okolí kostela.¹ Jako kultovní pohanské místo lze vyložit i kúlový objekt 39. Sakrální význam měly i hroby. Vedle kostelního hřbitova se 407 hroby, který bude vyhodnocen v plánované monografii F. Kalouska,² a jemuž se zde tudíž blíže nevěnuji, se v areálu dvorce objevila ještě další skupina 8 kostrových hrobů vně jeho jihovýchodní strany, označená jako pohřebiště II, a 8 ojedinělých hrobů rozptýlených na vnější i vnitřní straně jižního rohu dvorce.

1. KŘEŠŤANSKÝ CHRÁM

Zachovaly se z něho základy budované z lomového kamene³ na maltu (se silným obsahem vápna a červených zrn přepálené hlíny), široké 50 (v nartexu) až 60 cm (v lodi a kněžišti) a hluboké 70 cm. Z půdorysu vyplývá, že chrám byl podélného jednodílného typu (d 18,65 m, š 7,2 m), orientovaný delší osou od JZ k SV, a sestával z protáhlé odsazené apsidy s půlkruhovitým závěrem, z obdélníkovité lodi s přístavkem bez základu na JV straně a z téměř čtvercovitého nartexu (obr. 3; tab. III:3; I:2). Podlaha v apsidě a v lodi byla z kamenného štětu zalitého maltou, v nartexu jen z plochých nasucho kladených kamenů; v druhé fázi byla podlaha kněžiště vysypána pískem. V lodi se zachovaly zbytky zděné předkněžištní příčky v podobě dvou schůdků, s průchodem uprostřed. Ve středu lodi byla obdélníkovitá jáma (100×180 cm) vyplněná stavební destrukcí, související snad s vnitřní konstrukcí chrámu. Podle zříceného bloku nadzemního zdiva zjištěného v nartexu, podle fragmentů nadzemního zdiva zachovaného místy nad základovým zdívem a podle zdiva pří-

stavku (š jen 40 cm) je zřejmé, že stěny chrámu byly rovněž z lomového kamene na maltu, omítnuty zvenčí i zevnitř vápennou omítkou zvenčí obílenou a zevnitř opatřenou v kněžišti a v přední části lodi (patrně na triumfálním oblouku) barevnými freskami. Podle mezery mezi hroby na JZ straně kostela byl vchod ve středu průčelní stěny nartexu; další vedl patrně přes přístavek. Uvnitř chrámu byly podél stěn zjištěny kulové jamky obložené kameny, které zřejmě sloužily jako opora lešení při stavbě, při omítání nebo malování kostela.

Chrám měl patrně tři stavební fáze (plán 1). V první fázi byla postavena loď s kněžištěm; svědčí o tom stejná šířka základů (60 cm) a stejný ráz podlahy. V druhé fázi, která však nebyla časově příliš vzdálena od fáze první, byl přistaven nartex; na to, že nebyl postaven současně s lodí, ukazují poněkud užší základy (50 cm), jiný druh a jiná úroveň podlahy a konečně náznak přerušení mezi lodí a nartexem ve spodní části základu. O malém časovém odstupu mezi stavbou lodi a nartexu svědčí to, že základy neporušují ani jeden z hrobů, které začaly být hloubeny kolem kostela. V třetí fázi byl postaven bez základu lehký přístavek; o jeho značném časovém odstupu od prvních dvou fází svědčí to, že překrýval tři hroby zahloubené již při základech chrámu.⁴

Strop v lodi, nartexu a přístavku byl patrně plochý, apsida byla asi klenutá. Není vyloučeno, že nartex měl dvě podlaží, z nichž horní představovalo panskou tribunu.⁵ K podlaze a tvaru oken a ke způsobu zastřešení nemáme v nálezové situaci žádné podklady, takže představa celkového vzhledu je jen rámcová; za jednu z možných variant lze pokládat rekonstrukci J. Pošmourného.⁶

Pro relativní chronologii chrámu a jeho zařazení do stavebního vývoje dvorce jsou důležité tyto momenty: 1. Orientace podélné osy chrámu JZ-SV (kněžištěm k SV), která je shodná s orientací palisádového opevnění a většiny staveb a ohrad v dvorci, ale značně se odchyluje od obvyklé orientace křesťanských chrámů. 2. Chrám byl umístěn ve zvláštní ohradě na SV straně dvorce; již ve své druhé stavební fázi, nepříliš vzdálené časově od jeho založení, překryl část pozůstatků této ohrady. To znamená, že ohrada tu s největší pravděpodobností byla již před založením chrámu a plnila asi též kultovní funkci; právě proto byl kostel patrně situován do ní. 3. Základy kostela s výjimkou pozdního přístavku neporušovaly ani jeden z hrobů, které jsou ve své převážné většině orientovány shodně s podélnou osou kostela; to nasvědčuje, že se zde začalo pohřbívat (nebo aspoň s větší intenzitou pohřbívat) až po založení kostela. 4. Po zániku sakrální funkce, ale v době, kdy stěny kostela stály, vzniklo v jeho nartexu ohniště, s nímž souvisejí úlomky tuhové keramiky nalézané v nartexu a v okolí kostela, převážně pod destrukcí.

Pro vznik kostela dává tedy datum post quem založení starší fáze opevnění dvorce a datum ante quem inventář z hrobů. Absolutní časové zařazení kolísá kolem poloviny 9. stol. Úvahy historiků umění vycházející

z typů staveb nám bohužel k dataci vzniku chrámu nepřispívají. J. Pošmourný spojuje tento typ chrámu s činností cyrilometodějské misie,⁷ kdežto J. Cibulka jej uvádí v souvislost s působením vlašských misií vycházejících z dolního Podunají a pokládá je za předcyrilometodějské.⁸ Archeologický materiál z hrobů patří ve své většině až poslední třetině 9. stol., nevylučuje však možnost vzniku jak po roce 863, tak o několik desetiletí dříve, neboť zahrnuje i věci blatnicko-mikulčického rázu. Též vztah kostela k dvorci by svědčil spíš pro nižší absolutní datum, než je rok 863.

Zánik kostela není jednorázový a zřejmě se časově nekryje ztráta sakrální funkce s rozpadnutím stavby. Na požár chrámu ukazují kousky kamenů a malty zalité sklovitou hmotou, která vznikla tavením písku a vápna při velkém žáru.⁹ Není ovšem jasné, zda s požárem souvisel zánik sakrální funkce, pro niž datem ante quem je vznik ohniště v nartexu s tuhovou mladohradištní keramikou 2. pol. 10. stol. Zároveň tyto nálezy skýtají datum post quem pro zánik stavby. Bohužel jsou v obou případech absolutní rámce dat příliš široké; mohou oscilovat s velkými výkyvy kolem poloviny 10. stol.

2. „KULTOVNÍ“ OHRADA

Na severovýchodní straně staršího palisádového opevnění přiléhala k dvorci přibližně obdélníková ohrada o délce stran 21,5 m (SZ), 20 m (JV), 18 m (JZ) a 17 m (SV) o celkové ploše asi 358 m². JZ strana se kryla s částí SV ramene staršího opevnění, na něž SZ a JV strany ohrady navazovaly; to je vedle shodné orientace (JZ-SV) neklamným důkazem časové souvislosti ohrady se starší fází opevnění dvorce. Žlábký po palisádové ohradě byly široké 25–60 cm (nejčastěji kolem 50 cm) a hluboké 52–120 cm (nejčastěji kolem 90 cm). Neustupovaly tedy v rozměrech za žlábký po opevnění dvorce, nýbrž je v hloubce i překonávaly. Tento rozdíl se ještě zvětšuje, uvážíme-li, že v místech této ohrady bylo podloží v hloubce 75 až 120 cm pod dnešním povrchem, neboť přirozená terénní vlna tam byla ještě zvýšena ruinami pozdějšího kostela, zatímco jinde bylo podloží již v hloubce 50–60 cm pod povrchem. Mohla být tedy palisáda kolem tohoto prostoru nejméně stejně vysoká jako obvodové opevnění dvorce, tj. kolem 3 m, pravděpodobněji však byla ještě asi o 1 m vyšší.¹⁰ Vchod do této ohrady byl zřejmě ze strany dvorce, jeho stopy však zůstaly skryty pod základem kostela.

Původní zástavba vnitřního prostoru ohrady je nejasná, neboť je vyplněn pozdějšími základy kostela a hroby, které stopy po starších objektech zcela zničily. Objekty 119, 120 a 121, které byly v torzovitém stavu zjištěny pod lodí kostela (obj. 119 a 120 jsou základy porušeny), obsahovaly

starohradištní inventář, takže lze předpokládat, že jsou podstatně starší než ohrada sama, jejíž souvislost se starší fází velkomoravského dvorce je nesporná. Objekt 23 nacházející se ve východním rohu ohrady je problematický; byl patrně součástí hrobové jámy 71 a jeho inventář byl asi částí inventáře hrobu.

V ohradě bylo též zjištěno několik kúlových jamek, jednak podél vnitřní strany stěn lodi a apsidy kostela, jednak skupina jamek v jeho nartexu a 4 jamky v prostoru mimo kostel. Je otázka, zda lze tyto jamky spojovat s konstrukcí lešení uvnitř kostela, jak bylo naznačeno výše, nebo zda je lze chápat jako pozůstatky starší dřevěné stavby křesťanského chrámu, jak bylo v několika případech doloženo v západní Evropě,¹¹ nebo jako pozůstatky pohanské svatyně jak soudí V. Richter.¹² I když nelze souhlasit s V. Richtrem v jeho pojetí svatyně na Pohansku, k níž počítá dvojité oplocení kolem kostela (oplocení totiž nejsou současná) a v důsledku toho ji srovnává s gallo-římskými chrámy v Noriku,¹³ přece jen nelze zamítnout jeho základní myšlenku, že první křesťanské chrámy byly záměrně budovány na starých pohanských kultovních místech.

Ve vztahu ohrady a kostela jsou nápadné tyto okolnosti: 1. že kostel je umístěn do ohrady zhruba ve stejné orientaci s jeho delší osou, která je výrazně odchylná od běžné orientace křesťanských chrámů, není v ní však umístěn centrálně; to lze pokládat za důkaz, že ohrada zde stála dřív a kostel byl do ní již ve své nejstarší stavební fázi záměrně umístěn, přičemž svou úlohu hrála i excentricita jeho polohy v ohradě; 2. že dodatečné přistavění nartexu, i když bez většího časového odstupu, již převrstvilo žlábek po starším opevnění, což pokládám za další důkaz toho, že ohrada stála již před zbudováním kostela a její rozměry nebyly podřízeny stavebním záměrům souvisejícím s chrámem; současně s druhou stavební fází chrámu zanikla patrně i starší fáze opevnění dvorce.

Žlábky po „kultovní“ ohradě byly překryty 22 hroby (č. 44, 45, 48, 49, 62, 75, 89, 99, 108, 109, 148, 178, 179, 199, 240, 244, 245, 259, 262, 263, 264), nemluvě o hrobech, které se pozůstatků ohrady jen dotýkaly nebo je pouze nepatrně překrývaly, takže superpozice není zcela prokazatelná (hroby č. 79, 101, 141, 174, 209, 213). Datovací schopnosti inventáře těchto hrobů byly zhodnoceny již v souvislosti s chronologií opevnění (str. 32) a na jeho základě lze datovat zánik „kultovní“ ohrady do doby kolem poloviny 9. stol., nejspíše nedlouho po ní.

3. KÚLOVÝ OBJEKT Č. 39

Vzhledem k tomu, že podrobný popis a zhodnocení objektu bylo provedeno ve zvláštní studii,¹⁴ omezím se na tomto místě jen na základní fakta související s nálezovou situací a interpretací.

Objekt 39 byl kruhový (p 250—300 cm) a sestával z mohutné středové kúlové jámy (p 85 cm, hl 25 cm), osmi obvodových kúlových jamek (p 46—60 cm, hl 8—25 cm) a ze žlábků (š 22 cm, hl 7—11 cm) zaujímajícího asi třetinu obvodu (tab. 19:2). K zjištěné hloubce jamek a žlábků lze přičíst asi 50—70 cm humusu k původní úrovni terénu.

Objekt překrýval velkomoravský hrob č. 300 a pravděpodobně i hrob č. 68. Podle toho a podle střepů z výplně, které mají vyspělý velkomoravský až povelkomoravský ráz, patří nejpravděpodobněji ranému povelkomoravskému období a je asi současný s některými pozdními hroby, které se nacházejí v jeho blízkosti (mají odlišnou orientaci od hrobů velkomoravských a obsahují pozdní inventář — esovité záušnice, masivní prsten se zahrocenými konci aj.).¹⁵ K celkové poloze objektu nutno poznamenat, že se nacházel asi 11 m severovýchodně od apsidy kostela, avšak již vně dvorce, v jedné ze tří skupin velkomoravských hrobů, které se vyznačovaly doklady pohanských přežitků (zejména výskytem keramiky) a již svou polohou mimo posvátný hřbitovní okrsek u kostela naznačovaly, že zde mohli být pohřbíváni pohané.

Z půdorysu objektu 39 vyplývá, že nejde o náhodné uskupení jamek chronologicky odlišných (např. o postupné doplňování opor středového kúlu), nýbrž že jde o uzavřený komplex vybudovaný podle jednotného architektonického záměru. Vzhledem k mohutnosti jamek a jejich nepatrným vzájemným vzdálenostem je však zřejmé, že nejdříve musela být zahloubena jamka střední a v ní byl vztyčen kůl, pak byly postupně hloubeny obvodové jamky a do nich vsazovány kúly, a nakonec bylo vybudováno obloukovité oplocení. Z půdorysu také plyne, že objekt nelze rekonstruovat jako vysoký sloup vzepřený osmi vzpěrami; vzpěr by bylo jednak příliš mnoho (stačily by čtyři), jednak nemají od středu náležitý odstup, aby mohly účinně vzpírat, a konečně obvodové jamky nemají protáhlý eliptický tvar a příslušně utvářené stěny a dno, jak by tomu bylo u jamek po kúlech šikmo postavených. Vše tedy nasvědčuje tomu, že aspoň spodní část objektu představovala skupinu kolmo stojících kúľů na severovýchodní straně oplocenou.

Průměr obvodových kúľů lze odhadnout na 30 cm, středového kúľu na 60 cm a kúľů v ohradě nejvýše na 10 cm.¹⁶ Výška kúľů, pokud volně stály, mohla kolísat u obvodových mezi 200—225 cm, u centrálního mezi 230 až 285 cm.¹⁷ Jak vypadala horní část objektu, byla-li nějak upravena nebo se konstrukčně odlišovala od spodní části, pro to nemáme žádných podkladů. Lze o tom, stejně jako o účelu stavby uvažovat jen na základě analogií obdobných archeologických nálezů, jejich rekonstrukcí, po případě podle zařízení známých z výzkumů etnografických za respektování celkové nálezové situace.

Analogie z archeologického a etnografického materiálu, jako osmiboké rošty sýpek nebo seníků z Warendorfu (obr. 12:6),¹⁸ košovité slovanské sýpky,¹⁹ nosné kúly větrných mlýnů,²⁰ oplocené kříže,²¹ dřevěné zvonice,²²

nelze pro interpretaci obj. 39 použít pro odlišnosti v celkových rozměrech, v počtu a uspořádání kúlů, pro neobvyklou polohu ve vztahu ke kostelu a hřbitovu.

Nenacházíme-li zcela přesvědčivou oporu pro interpretaci objektu 39 v sídlištních stavbách ani v křesťanských kultovních zařízeních, nezbyvá než povšimnout si společných znaků s pohanskými kultovními stavbami. Nejvíce analogií tohoto druhu shledáváme ve východoslovanském prostředí a vůbec ve východoevropské oblasti i u etnik neslovanských. Přes námitky vznesené v některých starších pracích²³ je takovéto srovnání ve světle nejnovějších studií²⁴ možné aspoň v rovině obecného srovnávání vnějších znaků jednoduchých pohanských kultovních zařízení umístěných pod širým nebem (tedy nikoliv chrámů, jaké známe u pobaltských Slovanů). Nevíme pochopitelně, jaká ideová náplň se za těmito vnějšími znaky skrývala; tu jsou možné i jisté rozdíly.²⁵

Nemáme-li u českých Slovanů doloženy v písemných pramenech pohanské chrámy a kultovní místa²⁶ a ojedinělé zmínky o idolech a jiných objektech zbožňování nelze ve většině případů chápat jinak než jako interpretatio ecclesiastica,²⁷ jsou dnes u nás k dispozici hmotné doklady existence slovanských kultovních předmětů z Mikulčic, datovaných do 5.—6. stol.,²⁸ pro něž shledáváme analogie v nálezech východoslovanských,²⁹ a lze tudíž připustit, že i v konstrukci kultovních míst byly jisté shody, máme-li v obou případech zjištěny objekty tvarově velmi blízké, nerekonstruovatelné jako běžné sídlištní objekty a naopak plně odpovídající obrazu kultovních míst v popisu současníků.

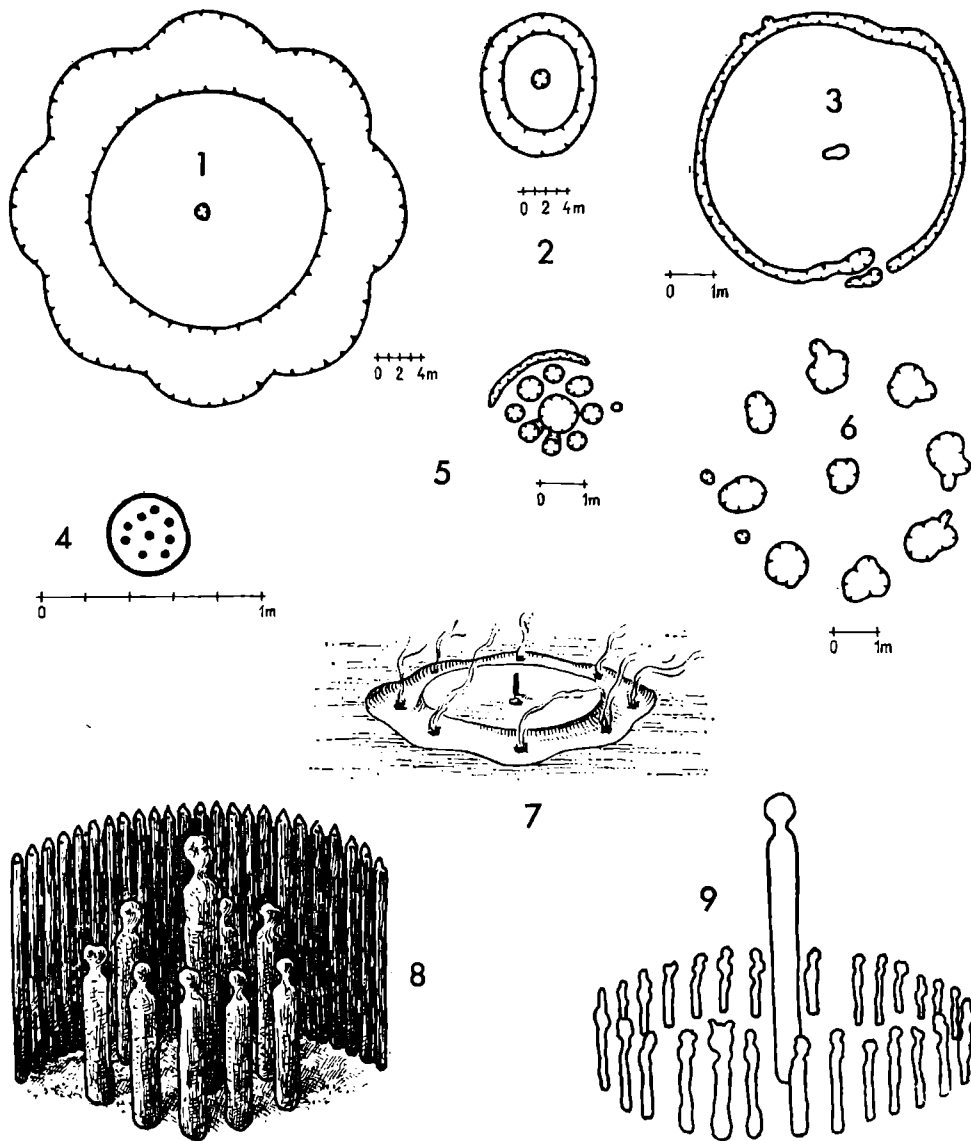
Základní složkou východoslovanských a jim blízkých pohanských obětišť představuje dřevěný idol nacházející se ve středu kruhu tvořeného buď příkopem, ohradou, dalšími idoly či ohništi. Tento princip je uplatněn i v obj. 39 z Pohanska a plně odpovídá popisu pohanského obětiště Rusů zachovaného ve spise arabského cestovatele ibn Fadlána o jeho cestě na Volhu v letech 921—922. Obětiště sestávalo podle ibn Fadlána z vysokého, do země vsazeného dřevěného kúlu s vytesanou lidskou tváří, kolem něhož byla malá vyobrazení (idoly — patrně rovněž kúly) a za nimi stála dlouhá břevna vrážená do země.³⁰

Chronologicky jsou obj. 39 z Pohanska nejbližší zbytky Perunovy svatyně na Peryni u Novgorodu (obr. 12:1, 7). Význam možnosti srovnávání právě s tímto objektem spočívá v tom, že kultovní charakter Peryně je potvrzen jak letopisnými údaji, tak lidovou tradicí uchovanou téměř po celé tisíciletí, a konečně i skutečností, že v bezprostřední blízkosti kultovního místa byl postaven křesťanský kostelík. Pohanská svatyně měla podobu kruhové plošiny (p 21 m) s jámou (p 110 cm, hl 100 cm po idolu uprostřed, obehnané příkopem (š 5—7 m, hl až 1 m) s osmi výklenky na vnější straně; ve výklencích byly zbytky žárovišť.³¹ Vedle základní ideje idolu obklopeného kruhem je při srovnávání peryňské svatyně s obj. 39 z Pohanska nejpozoruhodnější princip osmi prvků opakujících se v ob-

vodovém útvaru: na Peryni 8 výklenků, na Pohansku 8 kúlových jamek — patrně stop po dalších idolech. Na význam čísla osm v pravěké mytologii mě upozornil akad. B. A. Rybakov, jemuž vděčím i za informace o dalším, dosud nepublikovaném obětišti zarubiněcké kultury z Děvič-gory u Tripolje, které je objektu z Pohanska velmi blízké svými rozměry. Jde o nevelké kruhové žároviště, v jehož středu byla kúlová jamka a v kruhu kolem ní osm jamek obvodových.³² I když tento objekt pochází z počátku n. l., nelze jej vyloučit z okruhu praslovanských památek, neboť o slavnitě zarubiněcké kultury se běžně uvažuje. Za pohanská obětiště jsou označovány i další objekty spojené s žárovišti a s jednou nebo více jamkami po idolech ze Staré Rjazaně,³³ z Vorgolského hradiště,³⁴ z povodí Gnilopjati,³⁵ z Kyjeva³⁶ aj.

Idea kruhového kultovního místa, v němž je centrální idol obklopen menšími modlami, je nejvýrazněji vyjádřena v nálezů z pol. 9. stol. na východobaltském hradišti Tušemlja (obr. 12:3). Kruh vymezený žlábkem má průměr 5,5 m, uprostřed je jamka po hlavním idolu. P. N. Tretjakov ukázal na dalších nálezích, že tato podoba obětiště má na Smolenštině dávnou tradici až na skloněk I. tis. před n. l.³⁷ Rekonstrukce těchto obětišť uváděná P. N. Tretjakovem (obr. 12:9) odpovídá jak popisu svatyně u ibn Fadlána, tak rekonstrukčním možnostem obj. 39 z Pohanska. Kruhový tvar nebo kruhové rozmístění prvků kultovních míst je zachován nejen u slovanských obětišť z Trzebiatowa (obr. 12:2),³⁸ u kultovních smolenských hradišť,³⁹ ale i u starších pravěkých objektů jako např. u juchnovského hradiště na Blagověščenské hoře u Vščiže⁴⁰ a též u kultovních a hrobových staveb v jiných částech Evropy (obr. 12:4).⁴¹

Srovnáme-li archeologicky zjištěná východoslovanská a jim geograficky blízká, i když někdy mnohem starší kultovní místa s obj. 39 z Pohanska, zjistíme některé odlišnosti, ale i významné znaky společné. Rozdíly spočívají především v tom, že objekt z Pohanska je podstatně menší než většina z nich, a dále v tom, že u něj nebyly zjištěny stopy ohně (ačkoliv nelze vyloučit, že žároviště nebylo zničeno orbou, poněvadž původní povrch na Pohansku se jen málo odlišoval od současného). Konečně objekt z Pohanska není umístěn na návrší. T. Palm však po pečlivém rozboru pramenů ukazuje, že pokládat výšinné umístění svatyně za typické pro Sloany je neodůvodněné a že známé případy z Rusi nestačí k zevšeobecnění.⁴² Shodně i E. Wienecke dokazuje, že názor o výšinné poloze slovanských svatyně je neudržitelnou učeneckou konstrukcí, a konstatuje, že je třeba ji vyloučit z diskuse o dějinách slovanského náboženství.⁴³ Vezmeme-li ostatně v úvahu terén z Pohanska i z jeho širšího okolí, nikde tam nenajdeme výrazné návrší, takže již z tohoto důvodu je tam výšinná lokalizace kultovního místa nemožná. — Společné znaky mezi objektem z Pohanska a zmíněnými východoevropskými nálezy jsou v převaze. Patří k nim především fakt, že idoly nestály v nějakém chrámu, nýbrž pod širým nebem, což je v několika případech doloženo i u Po-

Obr. 12. Analogie ke kultovnímu obj. 39 a srovnání jejich velikostí. 1 – Peryň u Novgorodu (podle V. V. Sedova); 2 – Trzebiatów (podle W. Filipowiaka); 3 – Tušemlja (podle P. N. Tretjakova); 4 – Skjeberg (podle R. Marstrandera); 5 – Břeclav-Pohansko; 6 – Warendorf (podle W. Winkelmann). Pokusy o rekonstrukce kultovních míst (v různých měřítcích): 7 – Peryň u Novgorodu (podle V. V. Sedova); 8 – Břeclav-Pohansko (dle autora); 9 – Tušemlja (podle P. N. Tretjakova).

baltských Slovanů⁴⁴ a odpovídá to staršímu stupni slovanského náboženství. Dále je to shodný tvar kruhu s hlavním idolem uprostřed (Peryň, Tušemlja aj.), uplatnění počtu osmi v prvcích periferního vymezení (8 obvodových kúlů na Pohansku stejně jako na Děvič-gore a 8 obvodových výklenků na Peryni), shoda mezi rekonstrukčními možnostmi obj. 39 z Pohanska a popisem ruské svatyně u ibn Fadlána a konečně souvislost s kultem mrtvých nebo přímo s pohřebištěm. Řada indicií tedy svědčí pro kultovní výklad uvedeného objektu. Domyslíme-li naznačené úvahy o jeho rekonstrukci, máme před sebou obraz kultovního místa pod širým nebem, pozůstávajícího z jednoho idolu středového a osmi idolů periferních, chráněných na SV straně oplocením (obr. 12:8). Při vybavování tohoto obrazu napadá, zda se v něm neskrývá odpověď na otázku mnohohlavosti slovanských bohů, jejímuž vyvrácení věnoval hodně důvtipu E. Wienecke.⁴⁵

Není samozřejmě myslitelné, že by pohanské kultovní místo mohlo existovat v těsné blízkosti křesťanského chrámu,⁴⁶ byť i ve skupině hrobů oddělené od posvátného okrsku kostelního hřbitova a vykazující v celkovém průměru vyšší počet dokladů pohanských přežitků. Mohlo vzniknout jedině po zániku kostela nebo aspoň po ztrátě jeho původní funkce. Uvedl jsem již indicie řadící objekt do povelkomoravského období a v pojednání o kostele jsem naznačil, že k zániku jeho sakrální funkce mohlo dojít již v průběhu 1. pol. 10. stol., zatímco stavba sama, sloužící již k obytným účelům podle ohniště v nartexu s úlomky tuhové keramiky mladohradištního rázu, stála ještě v 2. pol. 10. stol. V oné kritické části 10. stol., po pádu Velké Moravy, mohlo na čas dojít k rozkladu církevní organizace v souvislosti s oslabením nebo zánikem státní moci a mohl se projevit odpor lidu proti církvi i vládnoucí vrstvě návratem k pohanskému kultu. V historii Čech se ostatně uvažuje o pohanské reakci i ve vládnoucích kruzích v 2. čtvrtině 10. stol. v souvislosti se smrtí sv. Václava a sv. Ludmily. O silných pohanských přežitcích mezi lidem českých zemí svědčí jejich zákazy vyhlášené opakovaně v průběhu 11. stol. (1039, 1092).⁴⁷ Též na Rusi můžeme pozorovat v polovině 11. stol. přímo odklon od křesťanství v podmínkách neúrody, hladu a politické krize vyvolané meziknižecími spory; obnovuje se tam tehdy uctívání pohanských kamenů, dolmenů a v mohylách se nachází velké množství amuletů. Návrat k pohanství je spojen s lidovými povstáními.⁴⁸ Tím větší musela být síla pohanských tradic v první pol. 10. stol. na Moravě, ležící tehdy na periférii mocenských zájmů českého a formujícího se uherského státu, které nutně musely vést k zápasu protikladných politických a ideových tendencí. Na Pohansku mohli v té době ještě žít pamětníci (nebo první generace jejich potomků) pohanské svatyně — je-li výklad obdélíkové ohrady zčásti překryté kostelem správný — zaniklé v souvislosti s postavením křesťanského chrámu někdy kolem poloviny 9. stol. Živé povědomí o místě pohanského posvátného okrsku mohlo vést k tomu, že nové kultovní místo

bylo zbudováno v jeho bezprostřední blízkosti, v té části hřbitova, kde již dříve, v době fungování kostela, pohřbívali ti, kteří v pohřebním ritu uplatňovali více pohanských tradic, dokonce do té míry, že své mrtvé pochovávali mimo posvěcenou půdu v bezprostředním okolí chrámu.

Zbývá ještě podotknout, že kultovní obj. 39 je výrazem primitivnější formy kultu, než jakou představovala zdejší starší svatyně. Ta měla bliž k vyspělým chrámům Pobaltských Slovanů, které F. Oelmann řadil k samostatné severogermánsko-slovanské skupině chrámů a spatřoval v ní vlivy gallo-římských tradic.⁴⁹ Úpadek v konstrukci kultovního místa i v úrovni kultu bylo možné vysvětlit tím, že projevy pohanství v 10. stol. mohly být po téměř staletém úsilí christianizačním jen krátkodobé a nemohly dosáhnout postavení kultu oficiálního a všeobecně platného. Vyjadřovaly spíše přesvědčení menších skupin lidí, kteří si zřizovali kultovní místo jen pro sebe.

4. POHŘEBIŠTĚ II A OJEDINĚLÉ HROBY

Více méně kompaktní skupinu 8 kostrových hrobů označenou jako pohřebiště II a 8 ojedinělých kostrových hrobů rozptýlených při jižním rohu dvorce (obr. 34—36; popisy na str. 334—341) lze hodnotit současně pro jejich blízkost prostorovou, rituální i časovou. Všechny lze klást do doby, kdy existoval dvorec, neboť některé z nich respektují jeho ohrazení či ohrazení usedlostí s ním souvisejících (hr. 1—4, 6, 7 z pohřebiště II, ojedinělé hroby 4, 7, 8), zejména opěvnění mladší fáze. Ojedinělé hroby 4 a 8 přiléhají z vnější strany k mladšímu opěvnění dvorce, stejně jako hrob 6/II. Ojedinělé hroby 10 a 11 přiléhají k ohradě obj. 126 (tab. 27) navazující na mladší fázi opěvnění. Podobně většina hrobů pohřebiště II (1, 2, 3, 4, 7) respektuje ohradu usedlosti, která zřejmě přiléhala k dvorci v mladší fázi jeho existence (obr. 3 a plán 1 vpravo dole). Ojedinělý hrob 9 zřetelně porušoval v rámci obj. 107 žlábek po starší ohradě (tab. 19:1), která byla vybudována na JV straně staršího opěvnění dvorce. Polohová situace ojedinělých hrobů 5 a 7 nedovoluje jinou představu, než že byly vyhloubeny až v souvislosti s mladším opěvněním, případně ještě později. Jde tu tedy o případ známý z některých velkomoravských lokalit, kde se pohřbívalo přímo v osadě mezi obydlími.⁵⁰

Jámy těchto hrobů byly většinou velmi mělké, mezi 40—60 cm pod současným povrchem. Část pohřbů se nacházela ještě v humusu nebo na rozhraní humusu a podloží, takže jámy byly nerozlišitelné (hr. 1, 4, 6, OH 6, 11); další se jen mělce zahlubovaly do podloží (4—25 cm) a jen OH 7 narušující obj. 87 měl výraznější hloubku (115 cm). Půdorysné

rozměry jam byly přiměřené velikosti koster; byly obdélníkovité nebo mírně lichoběžníkovité, se zaoblenými rohy, pouze OH 7 byl při dně oválný a měl místy převislé stěny. Zvláštní úpravy jam kromě zbytků kamenného obložení v podobě ojedinelých kamenů v hr. 1 a 4 nebyly pozorovány.

Orientace většiny hrobů respektovala směr JZ-SV (s menšími odchylkami), přičemž lebky směřovaly převážně k JZ a jen u hr. 6/II, v němž kostra ležela na břiše, byla orientace lebky obrácená. Čtyři hroby měly orientaci příčnou k uvedené poloze, tj. jejich delší osa směřovala rámcově od SZ k JV, přičemž u dvou byla lebka na SZ straně (OH 7, 9) a u dvou na JV straně (hr. 8/II a OH 8). Od těchto dvou základních směrů se odchylovala orientace skrčené kostry OH 6 (lebka k J, nohy k S), která zřejmě zůstala nepohřbena v ruinách stavby 87.

Kostry náležely jednak dětem (7) ve věku od 7 měsíců do 3—4 let, a jednak mužům (8), a to mladistvým mezi 14—16 léty (4) a zralým mezi 40—50 léty (3); pouze 1 muž byl dospělý. Jedna kostra bez lebky (hr. 8/II) patřila dospělému neurčitého pohlaví. Toto složení pohřbených je zajímavé, nelze je však bezpečně vysvětlit.

Kostry byly poměrně špatně zachovány, částečně dislokovány a někdy jejich značné části chyběly (obr. 34; 36:1—8), což bylo zapříčiněno jejich mělkým uložením, které je nechránilo před zásahem pluhu. Pro drobné odchylky v poloze končetin není tedy třeba hledat zvláštní vysvětlení. Běžná byla zřejmě poloha nznak s nataženými nohama a s pažemi podél těla; pouze v hr. 8/II bylo pravé předloktí položeno přes břicho (obr. 34:8) a v OH 11 byla pravá paže položena na prsou (obr. 36:8). Závažnější odchylky lze registrovat pouze u hr. 6, v němž kostra byla do jámy vhozena obličejem dolů (obr. 34:7) a u OH 6, kde byla kostra skrčena na levém boku (obr. 36:5). Zatímco v prvním případě jde o jev vysvětlovaný zpravidla vampyrickými pověrami,⁵¹ v druhém případě jde patrně o kostru nepohřbeného jedince, který zahynul pod troskami katastroficky zaniklé stavby 87, v níž byly rozptýlené pozůstatky dalšího jedince a úplné kostry 4 domácích zvířat.

Polovina hrobů obsahovala milodary. V mužských hrobech šlo většinou o nedatovatelné předměty, jako nože (hr. 2/II, OH 7, 9 — obr. 35:7; 36:12, 14), oválný rámeček přezky (OH 7 — obr. 36:13), fragmenty hřebenů nebo šidel (OH 4 — obr. 34:9, 10 — mohly se dostat do zásypu z kulturní vrstvy), ovčácké nůžky (OH 7 — obr. 36:11); jediné střepy z jednoho hrnce z hr. 8/II odpovídají vyspělé sídlištní velkomoravské keramice (obr. 35:8). Zato dětské hroby poskytly chronologicky výrazný inventář, který je dovoluje synchronizovat s kostelním hřbitovem. V hr. 1/II byly zlaté knoflíčky s makovou granulací v deltoidech (obr. 35:2, 3) a stříbrný malinovitý knoflík s hrubou granulací v prstencích po celém povrchu (obr. 35:1) a v hr. 5/II byl pár měděných pozlacených gombíků zdobených úpadkovými lisovanými palmetami na pozadí puncovaném kroužky (obr.

35:4, 5), které patří k vyspělému veligradskému horizontu šperků z poslední třetiny 9. a 1. pol. 10. stol., s těžiskem výskytu až v počínajícím 10. stol.⁵² S touto datací je v souhlase i skleněný knoflík s železným ouškem z OH 10, v němž byla i chronologicky nevýrazná železná rolnička (obr. 36:16), která se ještě v počátku 10. stol. může vyskytnout.⁵³

Vybavení hrobů by ukazovalo na jistou majetkovou diferenciaci pohřbených, i když zřejmě zkreslenou tím, že jsou zde pohřbeni jen muži a děti. Není zde však zastoupena vrstva bojovníků a jezdců. Patrně zde pohřbívala nějaká neprivilegovaná a snad pohanská skupina lidí, podobně jak je tomu v nejsevernější části kostelního hřbitova, ve dvou skupinách hrobů u vchodu do dvorce.

POZNÁMKY KE KAPITOLE IV.

SAKRÁLNÍ STAVBY A HROBY

¹ V. Richter, Die Anfänge der großmährischen Architektur, Magna Moravia, Praha 1965, 195, 203–204.

² Názevou zprávu o kostelním hřbitově publikoval F. Kalousek, Břeclav-Pohansko I, velkomoravské pohřebiště u kostela, Brno 1971; plánovaná monografie ponese titul Břeclav-Pohansko II. Velkomoravské pohřebiště u kostela. Archeologicko-historické zhodnocení.

³ Šlo o pískovce, písčité a oolitické vápence; podle J. Štelcla – J. Tejkala, Petrografický příspěvek k výzkumu velkomoravského hradiska Pohanska u Břeclavi, Spisy PF UJEP, F 9, č. 427, Brno 1961.

⁴ B. Dostál, Výzkum velkomoravského hradiska Pohanska u Břeclavi, Slovácko 3, 1961, 20–22; F. Kalousek, Některé nové poznatky k stavební technice velkomoravské architektury, SPFFBU F 5, 1961, 143–144.

⁵ V. Richter, Magna Moravia, 194.

⁶ Vyobrazeno u V. Vavřinka, Církevní misie v dějinách Velké Moravy, Praha 1963, str. 143.

⁷ J. Pošmourný, Stavební umění velkomoravské říše, Architektura ČSSR 20, 1961, 129–135; *týž*, Provenience stavebního umění velkomoravských Slovanů, ZbFFUKO (Musaica) 22, 1971, 41–60.

⁸ J. Cibulka, Zur Frühgeschichte der Architektur in Mähren (800–900), Festschrift K. M. Swoboda zum 28. 1. 1959, 55–74.

⁹ Podle posouzení *dr. J. Olczaka* z university v Poznani, který se zabýval speciálně otázkami výroby skla v raném středověku.

¹⁰ Z. Weber, O třetím rozměru v archeologii, SPFFBU E 14, 1969, 222.

¹¹ G. P. Fehring, Die Stellung des frühmittelalterlichen Holzkirchenbaues in der Architekturgeschichte, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 14, 1967, 179–197.

¹² V. Richter, Magna Moravia, 203–204; *týž*, Předkřesťanské svatyně na Moravě, Almanach Velká Morava, Brno 1965, 120–121.

¹³ Krems, St. Margarethen, Ulrichsberg, Pulst aj. – A. Schober, Die Römerzeit in Österreich und in angrenzenden Gebieten von Slowenien, Wien 1953, II. Auflage, 82 f.

¹⁴ B. Dostál, Slovanské kultovní místo na Pohansku u Břeclavi, VVM 20, 1968, 3–25.

¹⁵ F. Kalousek, Břeclav-Pohansko I, srov. plán – hr. 44, 45, 49, 59, 60, 61, 73, 76, 110, 121, 265, 298; obr. 45:1; 75:2; 76:1.

¹⁶ Rozdíl mezi průměrem kúlových jamek a kúlů je různý; příkláním se proto k středním odhadům, tj. že kúl vyplňoval asi $2\frac{2}{3}$ jámy. K tomu srov. C. Schuchhardt, Die Römerschanze bei Potsdam, PZ 1, 1909, 215–216; Halštatská průmyslová osada v Praze-Hloubětíně, AR 7, 1955, 194–195; F. Kalousek, Velkomoravské hradisko ve Znojmě-Hradišti na Moravě, SPFFBU C 2, 1955, obr. 4; K. Brandt – H. Beck, Ein Grosshaus mit Rössener Keramik in Bochum-Hiltrop, Germania 32, 1954, Beilage 5–6; K. Schwarz, Spätlaténzeitliche Viereckschanzen – keltische Kultplätze, Neue

Ausgrabungen in Deutschland, Berlin 1958, 239, Abb. 6; *W. Winkelmann*, Eine westfällische Siedlung des 8. Jahrhunderts bei Warendorf, *Germania* 32, 1954, Beilage 4, Taf. 28:1; *A. Herrnbradt*, Der Husterknupp, Köln-Graz 1958, Abb. 12; *W. Dehn* – *E. Sangmeister*, Die Heuneburg beim Talhof, *Germania* 32, 1954, Abb. 10.

¹⁷ Odhad výšky kúlů je ještě problematictější pokud nemáme představu o jejich funkci ve stavebním celku. U kúlů použitých ve stavebních konstrukcích a vystavených nejen kolmému, ale i bočnímu tlaku se předpokládá, že byla zahlubována asi $\frac{1}{4}$ celkové délky.

¹⁸ *W. Winkelmann*, Die Ausgrabungen in der frühmittelalterlichen Siedlung bei Warendorf (Westfallen), Neue Ausgrabungen in Deutschland, Berlin 1958, 492, 505, Abb. 4, 5:VII, 8:VII, Beilage 1, 2.

¹⁹ *L. Niederle*, *ŽSS I/2*, Praha 1913, 800 n., tab. LII:1, 2; *K. Moszyński*, Kultura ludowa Słowian I, vyd. II, Warszawa 1967, obr. 202, 203, obr. 450:3 na str. 244 až 245, 518.

²⁰ *V. Hrubý*, Větrný mlýn z doby hradištní, SPFFBU E 1, 1956, 107–114; *týž*, SMVV, 170–174; *I. V. Makoveckij*, Architektura ruskogo narodnogo žilišča. Sever i Věrchněje Povolžje. Moskva 1962, 215–216, obr. na str. 311.

²¹ Srov. např. *B. Vavroušek*, Církevní památky na Podkarpatské Rusi, Praha 1929, 14 (Sola); vyskytují se však též u nás kdekoli na venkově.

²² Úloemek zvonu v moravských nálezech 9. st. je zatím ojedinělý – Mikulčice; zvony a zvonice byly v 9. stol. běžně rozšířeny v Itálii a v Byzanci; odtud se v 10. stol. přenesla jejich obliba na Rus (*F. Tábořský*, Ruské umění, díl I/1, Praha 1921, 34–38); existenci jednoduchých zvonů nelze ve velkomoravském období a priori vyloučit; příkladem jednoduchosti jejich konstrukce mohou posloužit lidové zvoníčky z moravského Horácka a odjinud, jejichž rozšíření je spojováno až s tereziánským ohňovým patentem z 2. pol. 18. stol. (*J. F. Svoboda*, Zvoníčky na moravském Horácku, Praha 1932, 5.)

²³ *T. Palm*, Wendische Kultstätten, Lund 1937, 6–7, 140–152, 165–166.

²⁴ *Z. R. Dittrich*, Zur religiösen Ur- und Frühgeschichte der Slawen, Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 9, 1961, 481–510; *V. Polák*, Slovanské náboženství, VPS 1, 1956, zejména str. 131–132; *B. A. Rybakov*, Zadači izučeniya slavjanskogo jazyčeskogo mirovozzrenija, Metodologičeskije voprosy obščestvennych nauk, Moskva 1966, 369 až 380.

²⁵ *S. A. Tokarev*, Rannije formy religii, Moskva 1964, 17–25.

²⁶ *L. Niederle*, Rukověť slovanských starožitností, Praha 1953, 307; *T. Palm*, l. c., 142; *Z. Kalandra*, České pohanství, Praha 1947, 100.

²⁷ *E. Wienecke*, Untersuchungen zur Religion der Westslawen, Leipzig 1940, 19 až 193.

²⁸ *B. Novotný*, Hromadný nálezný hliněných votivních symbolů ze slovanského knížecího hradu u Mikulčic, PA 57/2, 1966, 649–688.

²⁹ *G. B. Fedorov*, Naselenije jugozapada SSSR v I – načale II tysjačelija n. e., Sov. etn. 1961, No 5, 96, 103, obr. 13:6–8.

³⁰ *A. P. Kovalevskij*, Kniga Achmeda ibn-Fadlána o jeho putěšestvii na Volgu v 921–922 gg., Charkov 1956, 142–143 (§ 99).

³¹ *V. V. Sedov*, Drevněrusskoje jazyčeskoje svjatilišče v Peryni, KSIIMK 50, 1953, 92–103; *týž*, Novyje dannyje o drevněrusskom svjatilišče Peruna, KSIIMK 53, 1954, 105–108.

³² Otčet o raskopkach Pridněprovskoj archeologičeskoj ekspedicii v 1963 g. (Načalnik ekspedicii *B. A. Rybakov*). Archiv IA AN SSSR, Moskva, Pl, No. 3030, str. 12–14. Uvedeno s laskavým svolením *B. A. Rybakova*. Plán hradiště Děvič-gora je publikován u *V. J. Dovženka*, Zemlerobstvo drevnoj Rusi, Kiiv 1961, 101.

³³ Podle referátu *A. L. Mongajta* na zasedání slovansko-ruského sektoru Archeologického ústavu AN SSSR v Moskvě v listopadu 1966. Srov. též *I. G. Rozenfeldt*,

Raskopki severního mysa starorjazaňského gorodišča, Archeologičeskije otkrytija 1966 g., Moskva 1967, 44.

³⁴ A. N. *Moskalenko*, Svjatilišče na reke Vorgol, SA 1966, No 2, 203–209.

³⁵ I. P. *Rusanova*, Jazyčeskoje svjatilišče na reke Gnilopjaf pod Žitomirom, Kulturna drevnej Rusi, Moskva 1966, 233–237.

³⁶ V. V. *Chvojka*, Drevnije obitatěli Srednego Podněprovja i ich kultura v doistoričeskije vremena, Kijev 1913, 66; M. K. *Karger*, Drevnij Kijev, Moskva – Leningrad 1958, I, 105–112.

³⁷ P. N. *Tretjakov*, Drevnije gorodišča Smolensčiny, Moskva – Leningrad 1963, 17, 59–65, 96–102; *týž*, O drevnostjach serediny i tretěj četverti I tysjačelija v južnych častjach Věrchnego Podněprovja, SA 1965, No 4, 77.

³⁸ W. *Filipowiak*, Słowiańskie miejsca kultowe z Trzebiatowa, pow. Grifice, Materiały Zachodnio-Pomorskie 3, 1957, 75–97.

³⁹ V. V. *Sedov*, Jazyčeskije svjatilišča smolenskich krivičej, KSIIMK 87, 1962, 57 až 64.

⁴⁰ B. A. *Rybakov*, Jazyčeskoje svjatilišče na Blagověščenskoj gore. Po sledam drevnich kultur. Drevnjaja Rus. Moskva 1953, 108–113.

⁴¹ R. M. *Pernička*, Eine unikate Grabanlage der Glockenbecherkultur bei Prosiměřice, Südwestmähren, SPFFBU E 6, 1961, 9–54, tab. I–IV; B. *Novotný*, K otázce kultu mrtvých na pohřebišti doby stěhování národů u Smolína na Moravě, AR 9, 1957, 462–479; *týž*, Hroby kultury zvoncovitých pohárů u Smolína na Moravě, PA 49, 1958, 297–311; A. *Mahr*, Stonenhenge, ve spise M. *Ebert*, Reallexikon der Vorgeschichte, Bd. 12, Berlin 1928, 442–450 aj.

⁴² T. *Palm*, l. c., 34–37.

⁴³ E. *Wienecke*, l. c., 54.

⁴⁴ T. *Palm*, l. c., 35, 51.

⁴⁵ E. *Wienecke*, l. c., 142–177, 290.

⁴⁶ V diskusi o tomto problému po přednášce konané autorem na zasedání slovansko-ruského sektoru archeologického útavu AN USSR v Kyjevě dne 2. 11. 1972 vyslovil V. J. *Dovženok* názor, že křesťanský chrám i pohanské obětiště mohly existovat vedle sebe současně v důsledku prolínání křesťanských a pohanských prvků v slovanské ideologii.

⁴⁷ V. *Novotný*, České dějiny, Praha 1912, I/1, 472, 478, 629; I/2, 355–357.

⁴⁸ B. D. *Grekov*, Kyjevská Rus, Praha 1953, 263–268, 401–403; B. A. *Rybakov*, Jazyčestvo i christianstvo v drevnej Rusi, Tezisy dokladov na zasedanijach posvjaščonnych itogam polevyh issledovanij 1965 g., Moskva 1966, 4.

⁴⁹ F. *Oelmann*, Zum Problem des wendischen Tempels, Bonner Jahrbücher 145, 1940, 154–165.

⁵⁰ Srov. Staré Město, osada VI „Nad Haltýři“ – V. *Hrubý*, SMVV, 86–88, 347. Stejná situace je i na jiných místech Pohanska – na SV a JZ předhradí, na sídlišťích v areálu žárového pohřebiště i v lesní školce.

⁵¹ B. *Dostál*, Slov. pohřebiště, 27; I. *Borkovský*, Skrčené pohřby doby knížecí v Čechách, PA 41, 1938, 134–139.

⁵² B. *Dostál*, Slov. pohřebiště, 63.

⁵³ V. *Hrubý*, SMV, 266; shodné rolničky jsou v hr. 98 na kostelním hřbitově Pohanska – F. *Kalousek*, Břeclav-Pohansko I, obr. 98.

